

השאלה הרוסית

מריה סטפנובה

אין עוד הבדל של ממש בין רוסיה לרוסים; בין הארץ שיש לה גבולות ומאפיינים פיזיים ובין המדינה הרוסית; בין מי שחיים שם היום למי שחיו שם פעם; בין השפה הרוסית לדובריה; בין העוזבים לנשארים. לבחירה האישית, לביוגרפיה או לדקויות של עמדה פוליטית אין עוד משמעות כמעט. הן נעשו עניין פרטי בלבד. אנחנו, הרוסים, מפחידים את עצמנו, נרתעים מפני עצמנו. עוד לפני שהעולם החיצון מתחיל לשנוא אותנו, אנחנו שונאים את עצמנו

אוגוסט 2023

מעט כל דלפקי הקבלה בשדה התעופה וְנוקוּבוּ במוסקבה כבר נסגרו באמצע מרץ של השנה שעברה, אבל תור ארוך השתרך מול הדלפק היחיד שנותר פתוח, שבו נרשמו הנוסעים לטיסה לאיסטנבול. בזמן שהמתנתי ספרתי את האנשים הרבים שהביאו עימם בעלי חיים - כלבים, חתולים, ואפילו כמה ציפורים. ברור היה שבעליהם מתכננים נסיעות ארוכות. עברתי בביקורת הדרכונים והלכתי לחפש אזור עישון. מצאתי תא קטן: מרחב צר וצפוף שיכול היה לשמש מלונה לכלב. בפנים היה כבר מעשן אחד, ובקושי היה מקום לשנינו. הוא הציע לי אש ושאל, "אז מאיפה את בורחת?".

הוא עצמו ברח ממקום סמוך לדונצק - אוקראיני שנסע דרך מוסקבה לאנגליה, שם היה לו בן. "נתקענו לכם כמו עצם בגרון, מה?" הוא אמר לי ברוסית. "אנחנו מנצחים אתכם ולא נעצור, חכי תראי".

אני לא ברחתי אלא נפלתי, או כך לפחות הרגשתי. נעתי במרחב והקרקע נשמטה פתאום מתחת לרגליי. את הנסיעה שלי תכננתי זמן רב מראש, ולתכלית מוגדרת מאוד, ואיכשהו התוכניות התכליתיות האלה שרדו את כל השינויים שהתחוללו בעולם שמסביב.

המלחמה שרוסיה פתחה בה גזלה מן החיים את כל רקמות החיבור שלהם: לא נותרה עוד כל משמעות, לא נותר עוד משקל לשום דבר שהתרחש מחוץ לאוקראינה. מרכז החיים הוסט והיה כעת שם, במקום שבו פצצות נפלו על קייב וחרקיב - ובכל זאת המשכנו לבצע תנועות סרק, עוויות, כאילו החיים סביבנו ממשיכים להתקיים. אבל הכול השתנה. אנשים הפסיקו לישון. הנקודות הירוקות ברשתות החברתיות דלקו עמוק אל תוך הלילה ושוב לפנות בוקר, כך שיכולת להחליף דברים (פתילי חדשות, ערוצי טלגרם, שמות עיירות וכפרים, מספרי קורבנות) כל היום וכל הלילה, כי איש לא חשב על שום דבר אחר. על פוטין דיברו רק בתור "הוא", וכולם הבינו מצוין למי הכוונה, בדיוק כפי שבהארי פוטר מוזכר וולדמורט בשמו המפורש לעיתים נדירות בלבד.

חברי פייסבוק סיפרו כיצד הם מתעוררים ולרגע או שניים מרגישים כאילו דבר לא קרה, ואז הדבר "מכה" בהם; או כתבו שאינם יכולים לישון כלל. היו מי שהמשיכו לפרסם פוסטים כרגיל, לכתוב על עצמם ועל כל המתרחש במעגל המצומצם של חייהם. אבל עם פרוץ המלחמה, ערכם של החיים הללו עבר פיחות ומשמעותם צומצמה כמעט לאפס, ואפילו הכתיבה עליהם נעשתה חסרת משמעות. תחושת הערך העצמי, הכבוד העצמי, האמונה האפריורית בכך שאפשר להביע דעה ולהישמע; כל סימני החיים העדינים והטבעיים הללו נבלו, קמלו, פוזרו לכל רוח. המדינה שלי גרמה כאב ומוות במדינה אחרת, ורק אוקראינה - זו שפעלה להגנת זקניה, ילדיה, כלביה - נותרה כמקום של חיים, מקום שבו אנשים נלחמו למען החיים והצילו אותם. ומכאן ש"אנחנו" היינו מקום של מוות, מקום שפולט מוות, מקום שהמוות מתפשט ממנו כמו מגפה, וזו הייתה מחשבה מוזרה.

אנחנו הרי גדלנו בארץ שבה הנרטיב שאיחד את כלל התושבים לא היה בניית הקומוניזם, אלא הידיעה שניצחנו במלחמה נוראה - ושמיניעת מלחמה נוספת כזאת היא הדבר היחיד החשוב. ה"אנחנו" הקולקטיבי שלנו התבונן בעצמו מבעד לעדשת הזיכרון של הסבל האדיר והמאמץ האדיר לא פחות שנדרשו עבור הניצחון. העצמי הקולקטיבי הזה נבנה במידה רבה על זכר הקורבן שקשר את כולנו יחדיו. ברוסיה של פוטין, נקודת ההסכמה היחידה לגבי העבר ההיסטורי הייתה שניצחנו במלחמת העולם השנייה. כל השאר - איוואן האיום וסטאלין, פטר הגדול ולנין, מהפכת 1917 וקריסת ברית המועצות, הטרור של 1937 והרפורמות של שנות התשעים - כל אלה היו שנויים במחלוקת. עם הזמן רק החרפו המחלוקות והפכו למלחמת אזרחים של הזיכרון, מלחמת אחים שבה אי-אפשר להסכים על כלום.

היעדרו של זיכרון קולקטיבי, או לפחות היעדרה של תפיסת היסטוריה שהרוב שותף לה, הוא אחד ממאפייני המציאות הרוסית, והוא תכונה המאפיינת אותה זה עשרות שנים. ההקשר היחיד כמעט שבו נדמה שיש לרוסים היסטוריה משותפת, ניסיון חי קולקטיבי, הוא הניצחון במלחמת העולם השנייה והפצע שטרם הגליד שפצעה המלחמה ההיא בגוף הפיזי של המדינה, ותחושת המשמעות המיוחדת, המקודשת כמעט, שניתנה הן לסכסוך הן לניצחון. ומובן שהניצחון מאחד אותנו בדיוק בגלל התחושה הנדירה והיקרה מפז שלפיה, לפחות בפינה הקטנה הזאת של ההיסטוריה הרוסית, סבלם ומוותם של מיליונים לא היה לשווא, לא היה בלתי מובן או חסר משמעות, וגם לא היה זבח מנחה לאלים הטמירים של המהפכה או האימפריה. הסבל ההוא היה חיוני כדי להציל אותנו, ואת שאר העולם, מפני רוע משולח רסן.

וכך, לרגע אחד קצר, אפילו התליינים והקורבנות מן העבר הקרוב יותר התאחדו פתאום והיו לחלק מן הקולקטיב, היו שניהם בצד הטוב, בצד המנצח. אנחנו הותקפנו ואז התגוננו. בלעדינו שום ניצחון לא היה מתאפשר, וזה לבדו הספיק כדי להבטיח שנים ארוכות של אמונה במידותינו הטובות.

אציין כאן את מה שנאמר כבר אינספור פעמים בעבר: לאמונה זו במידותינו הטובות, בניצחוננו על הרשע ובמרחק שלנו מן הרשע הזה לא היה שמץ בסיס במציאות ההיסטורית. הסכם ריבנטרופ-מולוטוב מ-1939, כיבוש פולין והמדינות הבלטיות, צבא וְלָסוּב, השימוש בכוחות לדיכוי נסיגה ולחיסול כל מי שנסוג או ערק, חלוקת אירופה בוועידת יאלטה - שום דבר מכל אלה לא חדר לתודעה הקולקטיבית. הזיכרון נבדל מן ההיסטוריה מבחינה זו שהוא מתעלם מן העובדות בשם הרגש; ומלחמת העולם השנייה, שבברית המועצות נקראה "המלחמה הפטריוטית הגדולה", הייתה הרגש היחיד ששרד כאקסיומה עבור דורות של אזרחים סובייטים בשנים שאחרי המלחמה.

לעומת המלחמה ההיא, שעייגנה זהות קולקטיבית - יהא אשר יהא תוכנה - המלחמה הנוכחית משרתת את אותה פונקציה, אבל בשירות מטרה שונה ונוראה: איננו מתגוננים, אנחנו התוקפן. ואנחנו עושים בדיוק את מה שעשו לנו: פולשים לשטח זר, מפציצים קהילות בשנתן, כובשים עיירות שלוות וכפרים שקטים. הפכנו בעצמנו לכוחות הרשע שעליהם קראנו בספרי הלימוד שלנו ובסיפורים על ילדים גיבורים. ואף שבלתי נסבל להודות בכך, כי אין דבר שיבדל אותנו, האלימות של החודשים הללו השתרשה ברוסיה ופשטה החוצה, ואם אינני יכולה לעצור אותה אזי אני חלק ממנה. אני חסרת ישע, ובכל זאת אני בין האחראים.

באפלה המאיימת, תומכי פוטין אינם נבדלים עוד ממי שבמשך שנים עשו את כל שביכולתם להתנגד לו. אין עוד הבדל של ממש בין רוסיה לרוסים; בין הארץ שיש לה גבולות ומאפיינים פיזיים ובין המדינה הרוסית; בין מי שחיים שם היום ובין מי שחיו שם פעם; בין השפה הרוסית לדובריה; בין העוזבים לנשארים. פעם הייתה חשיבות להבדלים הללו, אבל הכול השתנה.

בסופו של דבר, העניין אינו האופן שבו העולם מתייחס לרוסים, אלא הדבר שמפניו אנחנו מפחדים והסיבה לפחד הזה: אף אחד מאיתנו, לא "אנחנו" שמתנגדים לפוטין וגם לא איש מתומכיו, אינו רוצה להיראות כמו אחד מ"הרעים", והידיעה שאין מנוס מכך היא בלתי נסבלת לשתי הקבוצות. הגיון המלחמה מוחק את כל הפרטים ותובע מאיתנו להכליל; אזרחות, שפה, לאומיות - כל אלה הופכים לדבק שמגבש יסודות מנוגדים לכלל חברה אחת, שקווי המתאר שלה מוגדרים מבחוץ. לבחירה האישית ולביוגרפיה, או לדקויות של עמדה פוליטית, אין כמעט משמעות. הן נעשות עניין פרטי בלבד. אנחנו מפחדים את עצמנו, נרתעים מפני עצמנו. עוד לפני שהעולם החיצון מתחיל לשנוא אותנו, אנחנו שונאים את עצמנו.

אם נבחן ולו לרגע את ה"אנחנו" הקולקטיבי הזה, יובהר לנו מייד שאין לו גבולות. אם ננסה להגדיר את גבולותיו באמצעות הכלים הרגילים של אזרחות או שפה או מקום מגורים, נראה בבירור שאין להם חשיבות לנוכח האסון הזה. בחודשים האחרונים שוחחתי עם מי שעזבו את רוסיה (כדי להרחיק את

עצמם ממדינה שמסוגלת לפעול כך) ועם מי שהחליטו להישאר (כדי להתנגד למשטר מבפנים, עד כמה שהדבר מסוכן, להישאר במולדת האהובה ולא לוותר עליה למהרסיה); שוחחתי עם מי שעזבו את רוסיה לפני עשרים, שלושים וארבעים שנה, ועם מי שנולדו בכך - כולם חלק מאותו מערך, אף שלפעמים הם משתדלים בכל כוחם להתעקש על הנפרדות שלהם.

כולם, הן מי שאומר "גם אני אשם" הן מי שמתעקש שאין למתרחש כל קשר אליו, קשורים באותה מידה לקיומו של ה"אנחנו" החדש. וגם אם אין ל"אנחנו" הזה צורה ברורה, יש ידע קולקטיבי שמבהיר כי אנו חיים במציאות חדשה שאין לה עדיין לקסיקון משלה. המציאות החדשה הזאת מבטאת את נוכחותה באמצעות הפעלת אלימות נגד מערכת היחסים וההנחות שהעולם מכיר בה. השינויים שחוללה המלחמה פוערים תהום בין מה שידעת על עצמך ובין איך שתביני ותתארי את עצמך מעתה ואילך. אחרי בוצ'ה ומריופול, ההיסטוריות שלנו כבני אדם יחידים הושלכו יחדיו אל אותו השק וכעת הן ייתפסו באור אחד: "רוסים" - ויתארו אלה את עצמם איך שיתארו: נשאי התרבות הרוסית, או דוברי השפה הרוסית, מי שחיים בתוך רוסיה ומחוצה לה - כולם משתייכים להקבצה היחידה הזאת של "העם שעשה את הדבר הזה". ומכאן מוטל עלינו כעת לחפש את מקומנו ואת משמעותו.

אפשר לטעון שהדבר רק נראה כך למי שמתבונן מבחוץ, בשעה שמבפנים הכול מורכב יותר (כי כל תודעה פרטית מנסה להגדיר את עצמה מתוך האסון המתחולל). ואולי זה כך באמת. אבל המבט החיצוני, המנוכר והאדיש לקסמיו של העצמי הסובייקטיבי, הוא שמגדיר אותנו כעת, ונעשה קשה יותר ויותר להשלים עם העובדה שהמבט הזה נעשה שלנו. את מתבוננת בעצמך במראה ואינך מזהה את עצמך: **האם האדם הזה הוא באמת אני? ומזה נובע: האם באמת ייתכן שאימא שלי אהבה יצור כזה?**

הדבר המוזר ביותר הוא שהפחד מפני המבט החיצוני, המבט שאנו חשים אותו כברזל מלובן שצורב בבשרנו, משותף גם לתומכי המלחמה - אלה שקוראים לה "מבצע מיוחד", הגנה עצמית או כל דבר אחר שעולה בדעתם. לא מזמן, במהלך טיסה, שמעתי אישה אלגנטית לבושה שחור מתלוננת ברוסית על כך שכרטיסי האשראי שלה אינם פועלים עוד, ומוסיפה בשנאה כבושה "בגלל הנבלות האלה". תהיתי אם התכוונה לפוטין ולמנגנון המדינה שלו או שמא לקהילה הבינלאומית ולסנקציות שלה (ובעצם גם אלי, שתומכת בסנקציות). הסירוב לקחת אחריות הוא מפלטו האחרון של מי שהושלך באחת מן החיים שחשב שהיו לו וכעת נכפה עליו להרהר בחוסר האונים שלו (כמו מי שהתעוררו ב־24 בפברואר בקייב ובחרקוב? אי־אפשר להצדיק את ההשוואה הזאת, כי לא אנחנו הופצצנו, אלא אנחנו הטלנו את הפצצות).

יש כאלה שאומרים "לא אנחנו התחלנו אלא פוטין, אנחנו לא קשורים לזה". אחרים טוענים שלא הם אשמים: "אלה הפוליטיקאים במערב, נאט"ו, 'נאצים', המדינה האוקראינית, הקפיטליזם...". והתמונה מסתבכת כל כך מרוב אחרים שיש להטיל עליהם אחריות, עד שנעשה קשה יותר ויותר למצוא את עצמך - כמו ספר ילדים שבו את נדרשת למצוא פרפר או ציפור זעירים בתוך ערמה עצומה של עלים, או ספינת מפרש בארגז חול.

תחושה כללית של נפילה, נפילה שאין לה סוף, שאין לה זמן, צובעת את כל מי שדיברתי איתו בחודשים הנצחיים הללו. "נפילה" היא מונח טוב כי אפשר להבינו בדרכים שונות - צניחה לתהום, התפרקות החוזה המוסרי שמדביק את החברה יחדיו, קריסה אל מחוץ למסגרתה של התרבות, נפילה מערש האנושות. התחושה הזו מאחדת את כולנו (בלי לקרב בינינו בהכרח) - את כל מי שמאמין שהמלחמה הזאת היא מעשה של רשע, את כל מי שסבור כי הוא נושא את אות הקין של החיבור המעורפל לרשע הזה. מבחינת העולם החיצון, הקשר הזה נקרא כעת "רוסיות"; ואילו מבחינת מי שמחוברים לרוסיה מתוקף תעודת לידה, תעודת תושב, שפה, מסורת משפחתית, אהבה, שנאה, זיכרונות ישנים, ולפעמים רק שם משפחה של סב - מבחינתם אין לזה שם. זה פשוט כואב. זו בדיוק ההרגשה: את יודעת שאת אשמה, בגלל הכאב שאינך יכולה להסתירו או לבלבל אותו עם שום תחושה אחרת.

האם עלינו לנסות להכריע אם לקרוא לזה אחריות או אשם, כפי שעשו סימון וייל וחנה ארנדט, ולהתיר את סבך הקשר בין האישי לקולקטיבי? שוב, יידרשו שנים כדי לפתור את כל זה. והתהליך יוכל להתחיל רק בסוף המלחמה, והיא כנראה לא תיגמר בקרוב. אם כך, אולי זה הזמן לחשוב על מה שאנחנו חייבים לעשות ממש עכשיו במקום להתמקד בהבדלים בינינו.

ההתמקדות בעצמי ברגע זה של בלבול ומבוכה נראית מגונה, ולכן אשתדל לא להאריך. נולדתי ב־1972, רק שלושים שנים אחרי מלחמת העולם. שלושים שנים מפרידות גם בין קריסתה של ברית המועצות ("כמעט בלי שפיכות דמים", כמו שהיו אומרים פעם) ובין הפלישה לאוקראינה. המלחמה נכחה בכל מקום, אפילו בשירים שאימי הייתה שרה לי לפני השינה: שירים שעוסקים בספינות מלחמה שפושטות על יעד, בהדהוד ירייה או במת השוכב בעשב הערבות הגבוה. במשפחתי היהודית־רוסית (רובה יהודית, פרט לסבי מצד אבי, שהעניק לי את שם משפחתי, סְפֶנוב) לא דיברנו מעולם על הרוסיות שלנו; לא הייתה סיבה לדבר עליה, ולא היה מה לומר.

אבל הוריי הבינו היטב את היהודיות שלהם - היא הייתה מקור לסכנה ולכאב אבל גם מקור לאהבה; היא הייתה חשובה ביותר, משום מה, אף שלא ממש הבנתי מה משמעותה וכיצד היא מבדילה אותי מאחרים. לא הרגשתי הבדל בתוכי, אבל נדמה היה לי שמחוץ אחרים רואים ויודעים. היהודיות לא הייתה מאפיין אלא מצב הוויה, ואת החיים היה צריך לחיות בהתאם לכך. אם נשאלתי מה אני, הייתי עונה שאני יהודייה.

לפעמים אני נשאלת איך להציג אותי: כסופרת רוסייה, כסופרת יהודייה־רוסייה או כסופרת יהודייה? בעבר הייתי אומרת שזה לא משנה, עשו כרצונכם, ובמקביל חשבתי שאיני מרגישה לא כסופרת רוסייה ולא כסופרת יהודייה, ובוודאי לא כנציגת התרבות הספרותית הרוסית, על ירידי הספרים וההדפסה רחבת ההיקף המאפיינים אותה. אהבתי לחשוב שאני מייצגת רק את עצמי ונושאת באחריות רק לעצמי. התחושה הזאת נמשכה זמן רב כל כך עד שכמעט שכחתי איפה בדיוק ועד כמה מכאיבה שאלת ה**לאומיות**. ואז, לאט לאט וכמעט בלי שאבחין בכך, החלה התחושה להשתנות, עד שב־24 בפברואר 2022 היא נעלמה לעד. היום כבר אין ספק: כששואלים אותי, אני אומרת שאני סופרת רוסייה.

לעיתים קרובות אני מדמיינת לעצמי שלפני חודש או שנה אולי חלקתי קרון חשמלית או מטרו עם אנשים שנלחמים היום באוקראינה ורוצחים חפים מפשע. אנחנו, הם ואני, הרכבנו ועודנו מרכיבים "אנחנו" קולקטיבי, אף שהמחשבה על כך מזעזעת. ה"אנחנו" הקולקטיבי של מפגשים אקראיים במרחב הציבורי, בכיכר העיר או בתחבורה הציבורית, וה"אנחנו" של השפה המשותפת, שכפי הנראה אינה מונעת מאיתנו להרוג זה את זה. ה"אנחנו" הזה עשוי ממיליוני גרלות ותוכניות שאינם מתיישבים זה עם זה ושאינן להם כל משמעות מול האשם הקולקטיבי, האומללות המשותפת, האסון המשותף. ההשתייכות למקום הזה כרוכה בסבל, אבל אולי זה הדבר היחיד שיש בו כרגע היגיון כלשהו.

מעשי הרשעות שבוצעו חייבים לבוא על תיקונם, ואת המקום שממנו יצא הרשע צריך להתאים מחדש לבני אדם; השפה שמדברים בה שם צריכה להשתנות. אות קין, הפצע הצורב של השותפות הקולקטיבית לפשע, עשוי להיות נקודת מוצא, התחלה של נתיב שיוביל מן ה"אנחנו" העיוור אל חברה המורכבת מ"אני" יחידים, פקוחי עיניים. ואת זאת אפשר להשיג רק מבפנים.

מריה סטפנובה היא משוררת, סופרת ועיתונאית רוסייה. היא הקימה את האתר הספרותי Colta.ru, ששלטונות רוסיה סגרו במרץ 2022. יצירותיה האחרונות שיצאו בתרגום לאנגלית הן *In Memory of Memory* (2017) והאסופות *War of the Beasts and the Animals* (2021) ו-*The Voice Over* (2021). מאמר זה ראה אור באנגלית במגזין Eurozine.

תרגום מאנגלית: יניב פרקש
